

מזמור פ"ב – "השיר שהיו הלוויים אומרים במקדש"

1. הטעם לקביעת מזמורנו כשיר של יום שלישי במקדש

מזמורנו מצוין במקורות אחדים כ"שיר שהיו הלוויים אומרים במקדש" ביום השלישי בשבוע, בשעה שהכהן היה מנסך את היין של קרבן התמיד על גבי המזבח.¹ בסיום מסכת תמיד שבמשנה מופיעה רשימת המזמורים שהיו הלוויים אומרים במקדש בכל יום מימות השבוע באותה שעה:²

השיר שהיו הלויים אומרים במקדש:

ביום הראשון היו אומרים (תהילים כ"ד): לַה' הָאֲרָץ וּמְלוֹאָהּ תִּבְּל וְיִשְׁבִּי כָּהּ.
בשני היו אומרים (שם מ"ח): גְּדוֹל ה' וּמְהֻלָּל מְאֹד, בְּעִיר אֶל־לְהִינּוּ הָר קָדְשׁוֹ.
בשלישי היו אומרים (שם פ"ב): אֶל־לְהִים נִצָּב בְּעֵדֹת אֵל בְּקִרְבֵּי אֱלֹהִים לְשֹׁפֵט.
ברביעי היו אומרים (שם צ"ד): אֶל־לְנֶקְמוֹת ה', אֶל־לְנֶקְמוֹת הוֹפִיעַ.
בחמישי היו אומרים (שם פ"א): הִרְנִינוּ לַא־לְהִים עוֹזְנֵנוּ, הִרְיעֵנוּ לְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב.
בשישי היו אומרים (שם צ"ג): ה' מֶלֶךְ גְּאוֹת לְבָשׁ.
בשבת היו אומרים (שם צ"ב): מְזֻמֹּר שִׁיר לְיוֹם הַשַּׁבָּת –
מזמור שיר לעתיד לבוא, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.³

והנה, במסכת ראש השנה דף לא ע"א מובאת ברייתא שבה רבי יהודה משום רבי עקיבא מונה את אותם המזמורים עצמם, אך גם נותן את הטעם לאמירת כל מזמור. הטעמים קושרים בין פתיחת המזמור ובין מה שנברא במעשה בראשית ביום שבו נאמר אותו מזמור. הטעמים נאמרים בלשון פיוטית שלעיתים מצריכה פירוש:⁴

בראשון מה היו אומרים, "לה' הארץ ומלואה"
על שם שקנה והקנה ושליט בעולמו.
בשני מה היו אומרים, "גדול ה' ומְהֻלָּל מְאֹד"
על שם שחילק מעשיו ומלך עליהן [ונתעלה וישב במרום].
בשלישי היו אומרים "אֶל־לְהִים נִצָּב בְּעֵדֹת אֵל"
על שם שגילה ארץ בחכמתו, והכין תבל לעדתו.
ברביעי היו אומרים "אֶל־לְנֶקְמוֹת ה'"
על שם שברא חמה ולבנה, ועתיד ליפרע מעובדיהן.
בחמישי היו אומרים "הִרְנִינוּ לַא־לְהִים עוֹזְנֵנוּ"
על שם שברא עופות ודגים לשבח לשמו.
בשישי היו אומרים "ה' מֶלֶךְ גְּאוֹת לְבָשׁ"
על שם שגמר מלאכתו ומלך עליהן.

¹ תיאור הזמן המדויק והאופן שבו הלוויים היו 'מדברים' בשיר' מופיע בשני מקומות במשנה: במסכת ערכין פ"ב משניות ג-ו, ובמסכת תמיד פ"ז משנה ג.

² רשימה זו מסומנת כמשנה ד בסיום פרק ז, הפרק האחרון של מסכת תמיד, אך ניכר שאינה מעיקר המשנה, אלא תוספת שנוספה לאחר סיום המסכת. סימן לכך הוא המשפט המסיים את משנה ג שלפניה: "זה הוא סדר התמיד לעבודת בית א-להינו, יהי רצון שייבנה במהרה בימינו אמן". סימן נוסף לכך הוא, שבכתב יד קיימברגי (מהדורת לו) ישנה תוספת מרובה, שגם מנמקת את רשימת המזמורים הללו. עמד על כך ח' אלבק בפירוש המשניות שלו, בסיום המבוא למסכת תמיד (עמוד 292).

³ אמירת מזמורים על ידי הלוויים על קרבן התמיד מתוארת כבר בספר דברי הימים א' ט"ז, ד-מב. אמנם המזמורים המובאים שם (חלקו הראשון של מזמור ק"ה עד פסוק טו, ומזמור צ"ו, שניהם בשינויים), אינם זהים לרשימה הבאה בסיום מסכת תמיד. ברם הרשימה שבסוף מסכת תמיד משקפת את המנהג שנהג לפחות החל בשליש האחרון של ימי בית שני, שכן מצאנו בתרגום השבעים לספר תהילים (שזמנו – התקופה החשמונאית) שבכותרות המזמורים כ"ד, מ"ח, צ"ד, ו-צ"ג מופיעות הכותרות (בהתאמה): "ליום הראשון", "ליום השני", "ליום הרביעי", "לערב שבת", ראה בהשלמות ותוספות של ח' אלבק למסכת תמיד עמוד 430.

⁴ מקבילה לברייתא זו בסגנון שונה מצויה באבות דרבי נתן נוסחה א פרק א (עמוד 5 במהדורת שכתר). בתוספת לרשימה המובאת בסוף המשנה מסכת תמיד בכתב יד קיימברגי (ראה הערה 7) מובאים טעמים שבחלקם הם דומים ובחלקם – שונים.

בשביעי היו אומרים "מזמור שיר ליום השבת" –
 ליום שכולו שבת.⁵

לא נבאר במסגרת זו, אלא את מה שנוגע למזמורנו: את הטעם לאמירת הלויים את מזמור פ"ב על קרבן התמיד של יום שלישי בשבוע:

בשלישי היו אומרים "אֱ-לֹהִים נִצָּב בְּעֵדַת אֵל"
 על שם שגילה ארץ בחכמתו, והכין תבל לעדתו.⁶

ברור שמשפט זה רומז למעשה היום השלישי:

בראשית א', ט וַיֹּאמֶר אֱ-לֹהִים:

יָקוּוּ הַמַּיִם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם אֶל מְקוֹם אֶחָד וַתִּרְאֶה הַיַּבְשָׁה, וַיְהִי כֵן.

י וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לַיַּבְשָׁה אֶרֶץ...

במעשה זה גילה הבורא ארץ בחכמתו, והכין תבל, אולם מי היא 'עדתו', שלמענה הכין תבל זו?⁷ מסתבר שהיא אותה 'עדת אֵל' שבקרבה ניצב א-לוהים, בפסוק הפותח את מזמורנו.

כך פירש הרמב"ם בפירושו המשנה בשלו (בסוף מסכת תמיד, בתרגום ר"י קאפח ז"ל):

כבר נתנו טעמים בגמרא ראש השנה למה בחרו מזמורים אלו לימים הללו, ואמרו כי... בשלישי, שבו נתגלתה הארץ אשר בה יהיו הדין והדיינים, אומרים "אֱ-לֹהִים נִצָּב בְּעֵדַת אֵל".

רבי עובדיה מברטנורה פירש (את המשנה במסכת תמיד) כנראה בעקבותיו:

בשלישי – אֱ-לֹהִים נִצָּב בְּעֵדַת אֵל – שבו נראית היבשה שעליה עומדים הדיינים לעשות דין.

אם כן, שניהם מפרשים כי 'עדתו' של ה' בברייתא היא עדת הדיינים שבראש מזמורנו, כפשוטו של המזמור.

אלא שהקישור בין בריאת הארץ ביום השלישי לבין השופטים והדיינים שבמזמורנו אינו מובן עדיין: הרי כל התרחשות בעולמנו נעשית על גבי סדן הארץ שנבראה ביום השלישי. כמעט כל מזמור תהילים שהיה נבחר, שבו נידונים מעשי בני אדם כלשהם, ניתן היה לקשרו באותה מידה לבריאת הארץ ביום השלישי!

התשובה על שאלה זו מחזירה אותנו לסעיף ב בעיוננו, לדיון שעשינו שם בסיפא של פסוק ה "ימוטו כל מוסדי ארץ", ולפירושו של רבי יצחק עראמה, שכוונת פסוק זה היא "היפך מה שאמר (שבת י ע"א) 'כל דין שדן דין אמת לאמתו... כאילו נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית'".⁸

הנה כי כן, אף הברייתא הבאה במסכת ראש השנה משמו של רבי עקיבא, כדי לנמק את הקשר בין מעשה הבריאה ביום השלישי לבין מזמורנו, שותפה לתפיסה כי קיום הארץ הנבראת במעשה בראשית תלוי בקיום משפט הצדק האנושי המתרחש על גביה. ועל כן "גילה ארץ בחכמתו, והכין תבל לעדתו" – לשופטים שהם 'עדת אֵל', שבעשותם משפט צדק הם שותפים לבריאת הארץ ביום השלישי ולהמשך קיומה, ואילו כאשר הם שופטים עוול – "ימוטו כל מוסדי ארץ".

⁵ המזמור השביעי נקשר ליום השבת בפירושו בכותרתו.

⁶ באבות דרבי נתן (ראה הערה 10) נאמר במקבילה לטעם זה: "ברא את הים ואת היבשה, ונכפלה ארץ למקומה, ונעשה מקום לעדתו".

⁷ בקריאה נטולת הקשר, היה עולה על הדעת שהכוונה לעדת ישראל, עמו של ה', ואכן רבנו חננאל פירש את כוונת הברייתא ביחס לעדת ישראל: "...והכונה לעדתו שקיבלו משפטיו, כדכתיב 'אם לא ברייתי יומם וליילה, לא שמתני שמים וארץ'". ואם כן, קיים דמיון מסוים בין דברי הברייתא לנאמר בשירת האזינו (דברים ל"ב, ח): בְּהִנָּחַל עֲלֵינוּ גוֹיִם, בְּהִפְרִידוּ בְּנֵי אֲדָם, וַיִּצָּב גְּבֹלֹת עַמִּים, לְמִסְפָּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". בהערה 15 בחלקו הראשון של עיוננו ראינו כי ישנם פרשנים, שאכן מפרשים כי 'עדת אֵל' במזמורנו הם ישראל. אולם קשה לפרש כך את כוונת הברייתא, משום שכל שאר ההנמקות בברייתא זו הן אוניברסליות, ובנוסף, כבר אמרנו שמזמורנו אף הוא אוניברסלי, ואינו עוסק בעם ישראל, ו'עדת אֵל' פירושה עדת השופטים שבקרבם ניצב ה'.

⁸ תשובה דומה נותן רבי ישראל ליפשיץ בפירושו למשנה 'תפארת ישראל' (מסכת תמיד):

מפני שביום זה נאמר "יָקוּוּ הַמַּיִם", והכין היבשה שיעמדו שם בני אדם עם דיינים המבטיחים מעמדו של אדם בארץ, שלא יבלעו זה את זה כדגים שבמים, בלי דין ומשפט.

כלומר, ההבדלה בין הים לבין היבשה היא שמפקיעה את האדם מקיום שהוא כמו 'הדגים שבמים', וקיומו השונה מן הדגים תלוי במשפט ובשופטים.

2. מקורותיו של מנהג אמירת 'שיר של יום' בסיום תפילת שחרית

מה מקורו ומה טעמו של המנהג הרווח כיום בכל עדות ישראל, לומר בסיום התפילה את המזמור היומי שהיו הלוויים אומרים במקדש?

טעמו של מנהג זה הוא בוודאי לעשות 'זכר למקדש'. קשרים אמיצים קושרים את סדרי התפילה שבידנו עם עבודת הקרבנות במקדש: לדעת רבי יהושע בן לוי "תפילות כנגד תמידין תקנום" (ברכות כו ע"ב), והגמרא (שם) תומכת את דבריו בברייתא, המקשרת את זמני התפילות לזמני הקרבת הקרבנות. תפילת מוסף בימים שבהם היה קרב קרבן מוסף, מעצם טיבה נתקנה כנגד קרבן זה.⁹

בדורות מאוחרים יותר נוספו לסדר התפילה קטעים שונים שמזכירים בפירוש את עבודת הקרבנות במקדש: אמירת 'קרבנות' לפני פסוקי דזמרה בשחרית ולפני תפילת מנחה; אמירת 'פיתום הקטורת' במקומות שונים בתפילה לפי המנהגים השונים; ואמירת מזמורי תהילים לאחר תפילת שחרית כ'שיר של יום' שהיו הלוויים אומרים על קרבן התמיד.

מנהגים אלו ודאי נקבעו ברוח דברי האגדה המובאים בתענית כז ע"ב: "...בזמן שאין בית המקדש קיים (- ואין קרבנות לכפר על חטאי ישראל) מה תהא עליהם? אמר לו (- הקב"ה לאברהם): כבר תיקנתי להם סדר קרבנות. בזמן שקוראין בהן לפני מעלה אני עליהם כאילו הקריבום לפני, ואני מוחל להם על כל עוונותיהם".

מתי פשט בישראל מנהג זה של אמירת מזמורי תהילים כ'שיר של יום', ומה הם המקורות המעידים על קיומו?

בתלמוד הירושלמי תענית פ"ד ה"ה נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש: "רבי יוחנן אמר: אומרים שיר בלא נְסָכִים. רבי שמעון בן לקיש אמר: אין אומרים שיר בלא נסכים". טעמו של ריש לקיש מתבאר בבבלי ערכין יא ע"א בדעה הנאמרת שם "שאיין אומרים שירה אלא על היין" – כלומר אין הלוויים אומרים שירה במקדש אלא על ניסוך היין של קרבן התמיד.

מחלוקתם של רבי יוחנן וריש לקיש עוסקת אמנם במנהג שנהג במקדש, ודנה באפשרות שהלוויים יאמרו את שירתם גם בלא ניסוך היין של קרבן התמיד. אך היא מעלה את השאלה האם על פי דעת ריש לקיש בתלמוד הירושלמי, יש טעם במנהג לומר את השיר שהיו הלוויים אומרים, ללא קרבן, ללא נסך יין וללא מקדש כלל?¹⁰

בעל מסכת סופרים (המאה השמינית) בראש פרק יח, מזכיר את דברי הירושלמי בקיצור, אך הוא מביא דווקא את דעת רבי יוחנן (ואת הוכחתו המובאת בירושלמי) ש"אומרים שיר בלא נסכים", ומסיק מכך:

לפיכך נהגו העם לומר מזמורים בעונתן, דתנינן תמן (- בסוף מסכת תמיד): שיר שהלוויים אומרים בבית המקדש: ביום הראשון היו אומרים... בשני היו אומרים...

וכאן הוא מעתיק את רשימת המזמורים כפי המובא בסוף מסכת תמיד במשנה, והוא מסיים באמרו:

שכל המזכיר פסוק בעונתו – מעלה עליו כאילו בונה מזבח חדש ומקריב עליו קרבן.

מסכת סופרים היא אם כן המקור הקדום ביותר למנהג "לומר מזמורים בעונתם" – כלומר לקרוא בכל יום את המזמור המתאים שאותו אמרו הלוויים במקדש. לפי בעל מסכת סופרים אמירתם של המזמורים הללו בעונתם מהווה תחליף לקרבן, והאומרים – "כאילו בונה מזבח חדש ומקריב עליו קרבן" – אותו קרבן תמיד שעליו נאמר המזמור בעונתו בעת שהמקדש עמד על מכונו.

המקור הבא הנוגע לענייננו הוא סדר רב עמרם גאון (המאה התשיעית). ב'סדר נפילת אפים וקדושה כסדרא' מובא בו,¹¹ כי לאחר שמסיים שליח ציבור את הקדוש שלאחר קדושה כסדרא (- 'ובא לציון') אומרים סדרת קטעים:

⁹ אף לדעת רבי יוסי ברבי חנינא, הסובר (שם) כי "תפילות אבות תיקנום", "אסמכינהו רבנן אקרבנות, דאי לא תימא הכי, תפילת מוסף... מאן תיקנה?".

¹⁰ אפשר כי התשובה על כך חיובית: אנו אומרים זאת רק כזכר למקדש, ולא כלוויים במקדש, ובכך יודה ריש לקיש שזהו מנהג ראוי.

¹¹ מהדורת גולדשמיט עמודים לט-מ.

נוהגין לומר כך: (1) מי כא-להינו מי כאדוננו... (2) פיטום הקטורת... ואומר (3) 'השיר שהיו הלוויים אומרים בבית המקדש: ביום הראשון... (4) וכאן באה הרשימה שבסיום מסכת תמיד (4) ואמר ר' אלעזר אמר רבי חנינא: תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם... שלום על ישראל.¹²

דברים אלו מתארים מנהג שונה מזה שאנו דנים בו בנספח זה: המנהג המתואר בדברי סדר רב עמרם הוא לכלול את אמירת **המשנה בסיום מסכת תמיד**, לאחר אמירת הפיוט "אין כא-להינו" ופיטום הקטורת (כריתות ו ע"א), ולסיים בברייתא החותמת את מסכת ברכות (סד ע"א) "אמר רבי אלעזר...", עם הפסוקים המובאים בה. מגמת הצירוף של כל הקטעים השונים הללו היא, כדברי האחרונים, להיפטר מהתפילה מתוך דברי תורה, ודווקא תורה שבעל פה.¹³

אולם המנהג שבידנו שאנו דנים בו, הוא לומר בכל יום **מזמור מתהילים**, אותו מזמור שאמרו הלוויים במקדש ביום הזה בשבוע. אמנם שני המנהגים ממלאים את תפקידם כזכר למקדש – שניהם מזכירים את שירת הלוויים על קרבן התמיד, אולם המנהג המתועד בסדר רב עמרם **רק מתאר** את שירת הלוויים ההיסטורית, ואילו מנהגנו **משחזר** את שירתם ממש. הבדל זה בין שני המנהגים יש לו שלושה ביטויים: ראשית, מנהג רב עמרם הוא אמירת משנה ואילו מנהגנו הוא אמירת מקרא; שנית, מנהג רב עמרם קבוע, ומציין יום את כל מזמורי שיר של יום ואילו מנהגנו משתנה בהתאם ליום בשבוע: בכל יום נאמר מזמור אחר. שלישית, מנהג רב עמרם מזכיר כל מזמור בקצרה (ומסתפק בציטוט הפסוק הראשון בכל מזמור¹⁴), ואילו במנהגנו כל מזמור נאמר בשלמותו.

המנהג המתואר בסדר רב עמרם לא נקלט כמות שהוא בסידורי אשכנז וצרפת מימי הביניים, וגם לא בסידורים שלנו: במחזור ויטרי נתקבל המכלול שפתיחתו בפיוט "אין כא-להינו" רק בשבת,¹⁵ ואילו בימי החול לא נאמר שום קטע ממכלול זה.¹⁶ בסידורים שלנו אמנם התקבל המכלול הזה דבר יום ביומו, אך ללא משנת מסכת תמיד "השיר שהיו הלוויים אומרים", ורק בשבת נכללה בסידורים אשכנזיים רבים (לא בכולם) גם המשנה ממסכת תמיד בתוך המכלול, כפי שהדבר בסדר רב עמרם בתפילת יום חול.¹⁷

דברי סדר רב עמרם הללו צוטטו במלואם בטור סימן קל"ג¹⁸, ועברו קיצור מסוים בהגהת רמ"א בשולחן ערוך קלב, ב.¹⁹

¹² בהמשך נאמר: "וכן בערב, לאחר שייגמרו תפילת ערבית, נוהגין לומר פיטום הקטורת, אבל לא השיר. מה טעם? שזכר למקדש אומר אלו הדברים (- פיטום הקטורת והשיר). ולמה אומרים פיטום הקטורת בבוקר ובערב, והשיר בבוקר בלבד? לפי שזה (- הקטורת) הייתה מצוותו נעשית בבוקר ובערב, וזה (- השיר) לא הייתה מצוותו נעשית אלא בבוקר".

דברים אלו צוטטו כלשונם מתוך סדר רב עמרם בטור אורח חיים סימן קל"ג (וכן הובאו בהגהת הרמ"א בסימן קל"ב, ב בשולחן ערוך בקיצור). האחרונים, שראו את הדברים בטור ובשולחן ערוך, תמהו על הדברים שתי תמיהות: ראשית, אין מקטירים את הקטורת בלילה, ואם כן אין המקום לומר את 'פיטום הקטורת' אחר ערבית, אלא בסמוך למנחה, לפני או לאחריה (וכך אכן נהוג). שנית, מוכח ממקומות אחדים בש"ס כי אותה שירה שאמרו הלוויים על נסך היין של תמיד הבוקר, אמרו גם על נסך היין של תמיד בין הערביים. על תמיהה זו נאמרו תירוצים שונים.

¹³ שני המקורות העיקריים שנבחרו במסגרת זו של לימוד תורה – הברייתא של פיטום הקטורת (כריתות ו ע"א) והמשנה שבסוף מסכת תמיד (שכנראה אף היא ברייתא) – עוסקים בעבודת המקדש, ויש להם גם אלמנט של 'זכר למקדש', כפי שנאמר במפורש בהמשך דברי סדר רב עמרם (ראה הציטוט בהערה הקודמת).

¹⁴ אמנם גולדשמיט מעיר כי בכתב יד המוזיאון הבריטי (המסומן במהדורתו באות מ), שהוא סידור תפילה ספרדי מן המאות י"ד-ט"ו שבו משוקעים קטעים מסדר רב עמרם, מובא כאן נוסח כל המזמורים בשלמות. אין זה מסתבר שהכוונה היא שעל המתפלל לקרוא בכל יום ויום את כל שבעת המזמורים. סביר אפוא שבכתב יד זה משתקף כבר המנהג שאנו דנים בו, לקרוא בכל יום את המזמור השלם המתאים לו. אלא שלא זה המנהג המקורי שאליו מכוון סדר רב עמרם.

¹⁵ מהדורת הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמודים 176-177. מעניין לציין כי במחזור ויטרי הוחלפה המשנה של סוף מסכת תמיד בברייתא הכוללת גם את טעמי בחירת המזמורים, המופיעה במסכת ראש השנה לא ע"א.

¹⁶ מסתבר שטעם הדבר הוא בצורך שלא לעכב את הציבור בסיום התפילה יותר מדי מלצאת למלאכת יומו, טעם שאינו קיים בשבת.

¹⁷ לא מצאתי טעם לאבחנה שעושים הסידורים האשכנזיים בין שבת ליום חול, ואולי הטעם המובא בהערה הקודמת נכון גם כאן.

¹⁸ ראוי לציין כי בסידור רבי דוד אבודרהם, בן דורו הצעיר של בעל הטור, אשר הושפע רבות מספר הטורים, מופיע מנהג שונה (מהדורת ירושלים תשכ"ג עמודים קכג-קכד): "נהגו לומר בכל ימי השבוע השיר שהיו הלוויים אומרים במקדש...". וכאן מופיע ציטוט הברייתא ממסכת ראש השנה לא ע"א, ובסיום הוא כותב: "ואומר קדיש... וכל העם נפטרים לשלום". בהמשך הוא כותב שיש מקומות שנוהגים להוסיף קטעים שונים בסיום התפילה, ואחד מהם הוא "אין כא-להינו" ולאחר מכן פיטום הקטורת. ייתכן שכוונתו היא לאמירת מזמור שלם ומתחלף בכל יום, כמנהגנו, אך מסתבר יותר שכוונתו לאמירת הברייתא עצמה מדי יום ביומו, וראה מה שכתבנו בהערה 20.

¹⁹ בעל מגן אברהם אות ד עושה הבחנה בין דברי הטור לדברי הרמ"א, וטוען שהטור (= סדר רב עמרם) אמנם התכוון לאמירת המשנה במסכת תמיד, אך רמ"א התכוון "שאומרים השיר (- עצמו) ולא המשנה", והמשנה ברורה הביא את דבריו בקיצור (ס"ק טו). המעיין יוכח

שבנו אפוא לשאלה, מתי פשט בישראל המנהג **לשחזר את אמירת שיר של יום כפי שנהג במקדש**, ולומר בכל יום את המזמור שאמרו הלויים.

נחזור לעדות הקדומה שהצגנו, העדות היחידה לקיומו של מנהג זה, במסכת סופרים שמן המאה השמינית.

לפיכך נהגו העם לומר מזמורים בעונתן, דתנינן תמן (– בסוף מסכת תמיד): שיר שהלויים אומרים בבית המקדש: ביום הראשון היו אומרים... בשני היו אומרים...

כדאי לציין שלוש נקודות ביחס לעדות זו:

- אין כאן תקנה, אלא **"נהגו העם"** לומר מזמורים בעונתן".
- לא נאמר כאן היכן בסדר התפילה מתקיים מנהג זה.
- בעל מסכת סופרים מתייחס בחיוב למנהג זה, כעולה מדבריו.

מכאן ואילך אין אנו פוגשים בקיומו של מנהג זה בשום תעודה המוכרת לנו, במשך יותר מארבע מאות שנה! ביחס לסדר רב עמרים גאון, כבר נוכחנו שהמנהג המתואר שם אינו זה שאנו דנים בו, אך גם בשאר הסידורים העתיקים מן המזרח (סידור רס"ג) ומן המערב (סידורי אשכנז הקדומים, סידורי תלמידי רש"י, סידור רבי שלמה ברבי מתן מסיג'ילמסה) נפקד זכרו של מנהגנו.²⁰

אך הנה, במחצית השנייה של המאה הי"ב, צץ קיומו של מנהג זה בסדר התפילה של הרמב"ם הבא כנספח לספר אהבה: **ונהגו מקצת העם** לקרות בכל יום אחר תחנונים אלו (– הנאמרים אחר תפילת שחרית) שיר מזמור שהיו הלויים אומרים בבית המקדש **באותו היום**.

דברי הרמב"ם ברורים: אין מדובר במנהג יומיומי קבוע של אמירת המשנה בסיום מסכת תמיד, אלא ב'קריאת שיר מזמור' המתחלף מדי יום ביומו – כמנהגנו. אלא שבניגוד לאמירת התחנונים שלפני כן, שעליהם כתב הרמב"ם "נהגו... נהגו העם... וכן נהגו העם...", על מנהג 'שיר של יום' כתב "נהגו **מקצת** העם" – ללמדך שמנהג זה לא פשט בישראל.²¹

גם בסידורי הראשונים שאחרי הרמב"ם לא נזכר מנהגנו²², ואף בשולחן ערוך נפקד קיומו, ואת החיסרון הזה ציין רבי יעקב ורדיגר ז"ל בסידורו 'צלותא דאברהם'²³:

שיר של יום – במחזורים הישנים **לא נמצא כלל מנהג זה ולא הוזכר בראשונים**, רק ברמב"ם בסדר התפילה שלו... ונראה שנתפשט המנהג לאומרו בדורות האחרונים על פי המקובלים ז"ל.²⁴

בהערותיו שם מציין בעל הסידור את המקורות המאוחרים יחסית למנהגנו.²⁵

שאינו הדבר כן, ורמ"א אך קיצר את דברי הטור. נראה כי המגן אברהם, שבזמנו כבר פשט מנהג אמירת 'שיר של יום' – מזמור שלם ומתחלף, התאמץ לייחס מנהג זה לרמ"א, וכן למנוע את המצב שהמנהג הנוהג לפי הסידורים שלנו אינו כדברי הרמ"א. אך באמת אין זכר למנהגנו בשולחן ערוך – לא בדברי המחבר ולא בדברי הרמ"א. וראה למעלה להלן.

²⁰ ברוב הסידורים הללו אף אמירת המשנה בסיום מסכת תמיד לא נזכרה כחלק מסדר התפילה.

²¹ מסתבר שאף את עדותו של בעל מסכת סופרים "נהגו העם" יש להעמיד על המועט, ומכאן עידודו הנמרץ לקיום מנהג זה, ומכאן גם היעלמותו של המנהג מכל סידורי התפילה עד לזה של הרמב"ם.

²² ובמה שנוגע לסידור אבודרהם – ראה הערה 23 לעיל.

²³ חלק א עמוד שצא ואילך. בשער הספר חסרים שנת ההדפסה ומקומה.

²⁴ בסיום דבריו אלו בחלק 'עמק ברכה' הוא כותב: "ועיין בטור אורח חיים סוף סימן קלג, ששמע דבספרד נהגו לומר השיר בבוקר". ברם הנה לשון הטור: "ובספרד נוהגים בכל יום אחר קדיש לומר מזמור 'הטה ה' אזנך ענני' (פ"ו) וקדיש אחריו... ובכל זמן זמן משנין המזמור לפי עניינו, כגון 'ברכי נפשי' בראש חודש... ומנהג טוב הוא". מקור דבריו הוא בספר המנהיג (סימן עז). ובכן, אין מדובר כאן ב'שיר של יום' כמנהגנו, אלא במזמור תהילים קבוע לכל ימות השנה (מזמור פ"ו), המתחלף במועדים מיוחדים במזמור אחר.

²⁵ "ביקצור שלי" מובא בשם ספר 'זכרון ציון', שראה סידור אר"י ז"ל ובו היה כתוב במפורש לומר המזמורים בשלמותם, בהקדמת הפסקה 'היום א בשבת'. בעל 'סדר היום' אף הוא מביאו כמנהג קבוע, כנראה לפי קבלת אר"י ז"ל. בהמשך הוא מביא עדויות נוספות מכתבי המקובלים, שהאר"י הוא שהזהיר על אמירת המזמור של כל יום ביומו, ואילו בסידור משנת ש"ך ובסידור שלי"ה – עדיין אין מופיעים המזמורים עצמם.

ובכן, מנהגנו לומר 'שיר של יום' יונק ממנהג קדום בן כאלף ומאתיים שנה, שנהגו מקצת העם בחלקה הראשון של תקופת הגאונים. מנהג זה לא זכה לתפוצה ולא תואר בספרות ההלכתית במשך מאות שנים. רק בארבע מאות השנים האחרונות נפוץ המנהג בהשפעת קבלת האר"י, התקבל בכל עדות ישראל ונכלל בכל סידורי התפילה.